

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1962

Tidig vår på Skansen.

An early spring view from the open-air museum

Skansen in Stockholm.

Foto Refot, Stockholm.

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

*Omslagets färgbild visar Linnés Hammarby
med trädgården i sitt flor.*

*On the cover Carl von Linné's homestead Hammarby
with the garden in blossom.*

Foto Åke Grundström, Stockholm.

Se Olof H. Sellings uppsats Arkiatern på Hammarby i denna årsbok.

*Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1962
Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm*

LINNÉ'S ÅRHUNDRADE — EN SVENSK BLOMSTRINGSTID

av Gustaf Näsström

Två pistolskott inramar en epok

Natten den 30 november 1718 stupade konung Karl XII för en kula i en löpgrav nedanför fästningen vid Fredrikshald i Norge. Natten den 16 mars 1792 träffades konung Gustaf III av en lönnmördares skrotladdade pistol under en maskerad på operascenen i Stockholm. Dessa bägge dramatiska händelser — en krigares död i löpgraven, mordet på en estet i operamiljön — inleder och avslutar en märklig epok i Sveriges historia, en blomstringstid för naturvetenskaper och humanistisk kultur, för konster och konsthantverk. Det var Linnés och Swedenborgs tid men också konst-samlaren Carl Gustaf Tessins och skalden Carl Michael Bellmans. De bägge förstnämndas berömmelse har nått ut över hela världen. De bägge senare har fått nöja sig med att förbli stora i en europeisk utkant och inom ett mycket litet språkområde.

Stormakt, katastrof, nybygge

Skottet vid Fredrikshald fällde inte bara en ensam och tragisk fältherre, som hade fascinerat hela samtiden och skulle inspirera Voltaire till en briljant monografi, utan störtade också det svenska stormaktsvälde som Gustaf II Adolf hade grundat under 30-åriga kriget och som byggdes vidare under 1600-talets senare del, då det tidvis famnade nästan hela Östersjön inom sina gränser. Svenska kanoner hade svept stora delar av kontinenten i sina krutmoln — man tyckte sig ha bevittnat ett nytt vikingatåg från det lilla

Denna uppsats har varit publicerad på holländska språket som inledning till katalogen över den svenska utställningen Zwedens gouden eeuw i Rijksmuseum i Amsterdam 17/6—24/9 1961, vilken på inbjudan ordnades av Nationalmuseum och Nordiska museet i förening.

landet i norr, som svenskarna själva i hyperboreisk förhävelse ansåg vara alla folks modersköte, "vagina gentium" — men härrarnas segertåg hade kostat hemlandet dryga offer i människoliv och bärning. Befolkningen var starkt reducerad, jordbruket låg i lägervall, statsfinanserna hade desorganiserats, pest och svält härjade vad som fanns kvar av folk och få.

Men bara ett årtionde efter Karl XII:s död hade landet börjat komma på fötter igen. Regeringsmakten hade då förskjutits från den enväldige konungen till riksrådet och de fyra ständerna, och under ändlösa strider mellan två politiska partier utvecklades en ny nationell livaktighet med stigande nativitet och en snabbt vidgad utrikeshandel (med tyngdpunkt på järnexporten till England). Det svenska Ostindiska kompaniet grundades 1731 och fick sitt centrum i västkusthamnen Göteborg, där många engelska och skotska befolkningsinslag gav sin glupska livsaptit åt den efter holländska mönster kanaliserade stadsbilden. Hantverk och småindustrier organiserades i merkantilismens tecken, men det gick trögare att få fart på jordbruket.

Stockholm befäste under 1700-talet sin ställning som administrativ huvudstad och ekonomiskt och kulturellt strålningscentrum, medan de bägge universitetsstäderna Uppsala och Lund i stort sett förblev vad man kallat "akademiska bondbyar". Dock var det i Uppsala som några lärda herrar — bara ett år efter Karl XII:s ödesdigra nederlag vid Poltava — bildade ett sällskap, Collegium Curiosorum, som under 1720 började utge lärda handlingar och 1728 upphöjdes till rang av Kungliga Vetenskaps-Societeten. Det var den första länken i en lång kedja av akademier och samfund, som ringlar sig genom 1700-talet och av vilka många lever och verkar än i den dag som är.

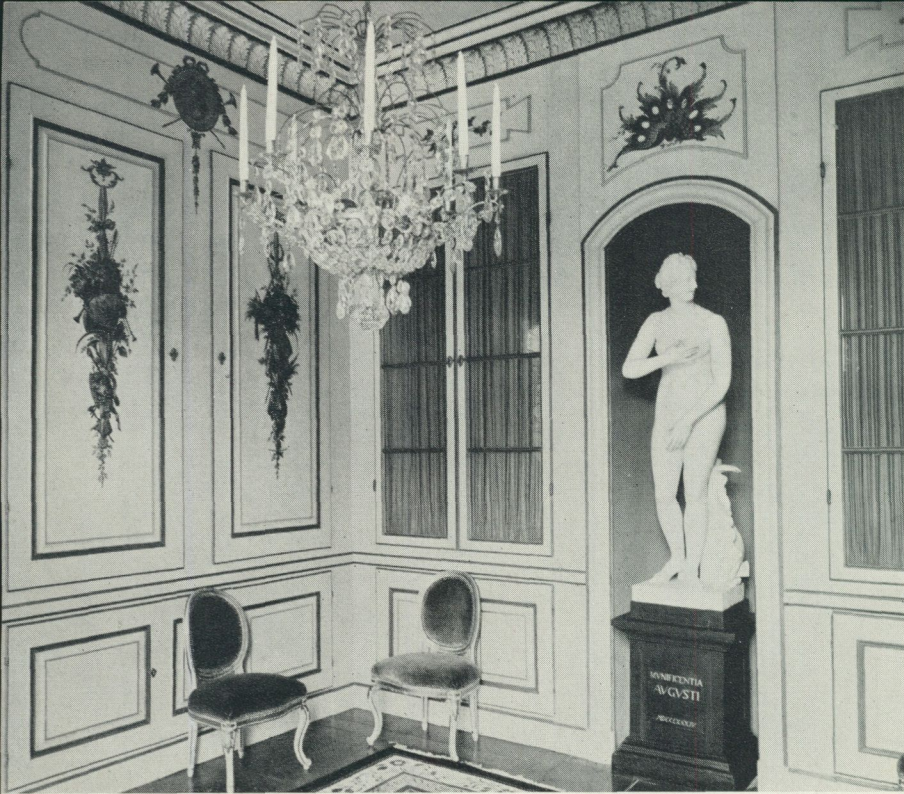
Akademier och societeter

Det betydelsefullaste av dessa samfund var Kungl. Vetenskapsakademien. Den bildades 1739 på initiativ av bl. a. den store botanisten Carl von Linné, just då återkommen från en fyraårig vistelse i Holland, där han hade fått 14 skrifter publicerade och hade drivit en framgångsrik propaganda för sin vetenskap, sitt land och — sig själv. Akademiens centrala kraft var under många

Sturefors i Östergötland, uppfört för greve Carl Piper under 1700-talets första årtionde efter ritningar av Nicodemus Tessin d. y. Huvudvåningen nyinreddes omkring 1760 under ledning av Jean E. Rehn.

Sturefors, erected at the beginning of the 18th century from plans by the architect Nicodemus Tessin the Younger.

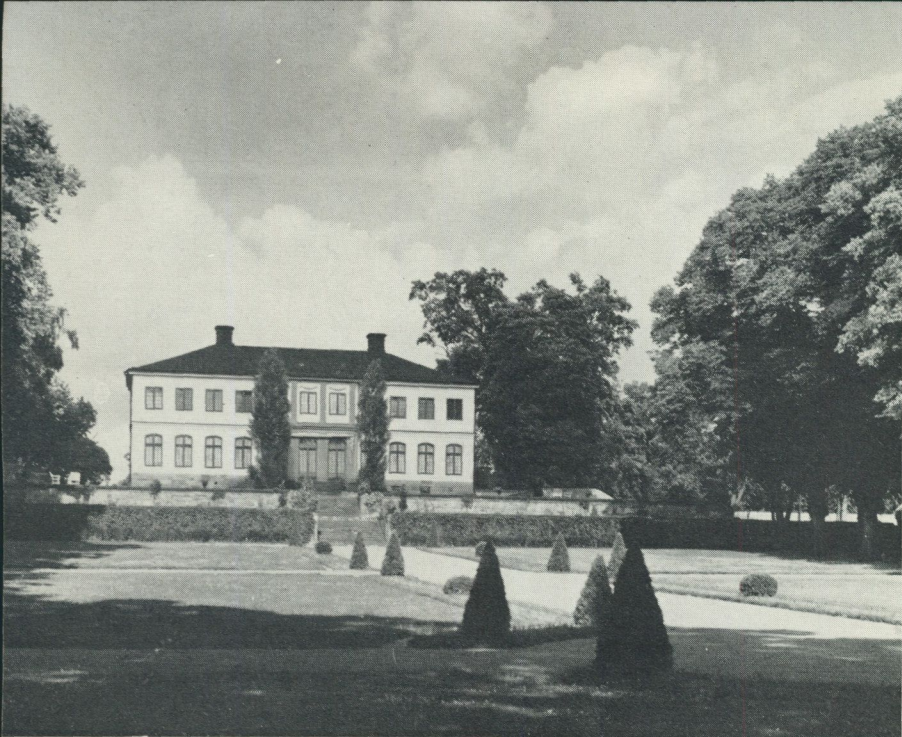
Från greve Nils Adam Bielkes skrivkammare på Sturefors, inredd 1760 efter skisser av Jean E. Rehn. Trots vissa inslag av rokoko har rummet en klassicistisk air — en gustaviansk interiör drygt tio år före Gustaf III:s trontillträde. Statyn från 1784 är senare satt på kakelugns plats.

A study in Sturefors, furnished in classicistic style. The statue was later given the place formerly occupied by a tile stove.

Stockholms observatorium uppfördes 1747—1752 efter Carl Hårlemans ritningar. Dess förste föreståndare var P. W. Wargentin, som i Stockholm också organiserade världens äldsta statistiska ämbetsverk.

The Stockholm Observatory, erected about the middle of the 18th century from plans by the architect Carl Hårleman.

Stora Wäsby i Uppland, byggt omkring 1760 för hovmarskalken Charles De Geer efter ritningar av Jean E. Rehn. Bilden visar trädgårdsfasaden.

Stora Wäsby, erected about 1760 from plans by the architect Jean E. Rehn.

Arkitekten och hovintenden Jean E. Rehn, en av rokokons och den gustavianska stilens främsta företrädare inom byggnadskonst och konsthantverk. Porträttet är målat av Alexander Roslin 1756, samma år Rehn återvände till Sverige efter en studieresa i Europa. Bellinga. Foto Svenska Porträttarkivet.

The architect Jean E. Rehn, oil painting by Alexander Roslin 1756.

Inbördes tävlan mellan de båda ledande fajansfabrikerna Rörstrand och Marieberg ledde i tekniskt och konstnärligt avseende till beundransvärda resultat. Bilden visar några fajanser ur Nordiska museets samlingar.

The two leading factories for decorated earthenware and porcelain, Rörstrand and Marieberg in Stockholm, produced admirable results thanks to the competition between them in the 1760's and 1770's.

Kaffekanna av silver, gjord 1764 av Johan Bergengren i Kristianstad. Röhsska konstsöjdmuseet, Göteborg.

Coffe-pot of silver, made in 1764 in the provincial town of Kristianstad by the silversmith J. Bergengren.

Mars och Venus av Sergel, utförd i Rom 1775. Nationalmuseum.

A work executed by the sculptor Johan Tobias Sergel in Rom 1775.

år dess sekreterare, astronomen P. W. Wargentin, som i Stockholm organiserade världens första statistiska ämbetsverk, och dess ekonomi grundades delvis på det kungliga privilegiet att utge en svensk almanacka. Såväl i denna som i sina kvartalshandlingar lät akademien trycka populära uppsatser i naturvetenskapliga och samhällsnyttiga ämnen, ofta med Linné själv som spirituell författare på hög stilistisk nivå. Denna akademi består än i dag med bibliotek, museum och botanisk trädgård vid Frescati strax norr om Stockholm, där också det nyinrättade Stockholms universitet kommer att få sina lokaler.

Fyra år före Vetenskapsakademien grundades Kungl. Ritare-Akademien (1735). Det skedde i samband med de just då pågående inredningsarbetena på Stockholms slott och avsåg att utbilda inhemska konstnärskrafter vid sidan av de många utlänningar — främst fransmän — som inkallats för att snida, skulptera och måla tidsenliga interiörer i det pompösa kungapalatset vid Stockholms ström, som ursprungligen hade ritats av barockarkitekten Nicodemus Tessin d. y. Sedan slottsinredningen i allt väsentligt hade avslutats vid mitten av 1700-talet, ombildades ritareakademien småningom till Kungl. Akademien för de fria konsterna, som alltjämt existerar i hjärtat av Stockholm.

1700-talets nästa stora insats på de vetenskapliga samfundens område daterar sig till året 1753, då drottning Lovisa Ulrika, syster till konung Fredrik II av Preussen och själv en mycket intelligent och kultiverad dam, instiftade Kungl. Vitterhetsakademien. Det ägde rum på det kungliga lustslottet Drottningholm, där drottningen då residerade, och akademien hade till en början prägel av ett litterärt hovkotteri. Det förpuppades efter några år men återuppstod 1786, då Lovisa Ulrikas son, konung Gustaf III, förnyade sin moders stiftelse under det mera pompösa namnet Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien med väsentlig uppgift att gynna de humanistiska vetenskaperna. Numera är denna akademi huvudsakligen inriktad på antikvarisk forskning och byggnadsminnesvård och är nära förbunden med Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum. Dess högtidsdag firas den 20 mars (datum för förnyelsen 1786) och är en av de stora dagarna i Sveriges kulturkalender.

Från Gustaf III:s tid — närmare bestämt år 1771 — daterar sig även Musikaliska akademien, också den under kungligt beskydd. Konungen var själv livligt intresserad av operakonsten, men ännu mera tilltalade honom den dramatiska litteraturen, där han själv var utövande både som författare och aktör, samt vältaligheten och modersmålets ans och rykt. Detta ligger bakom tillkomsten av 1700-talets sista stora samfund, Svenska akademien, med stiftelseåret 1786.

Här lät Gustaf III samla 18 (ordet *aderton* klingar så vackert på svenska) representanter för litteratur och vältalighet men också för rikets högsta samhällsklasser kring det gemensamma valspråket "Snille och smak". Ännu i vår tid sammanträder Svenska akademien varje torsdag. Den 10 december utdelar den — sedan 1901 — årets Nobelpris i litteratur, och den 20 december håller den sin högtidssammankomst i Börssalen i närvaro av konungahuset och av rikets toppar inom centralförvaltning och kulturliv. Vid salens fönstervägg står Gustaf III:s staty, formad av Sergel efter förebild av Apollo di Belvedere, såsom en ständig erinran om snillets och smakens furstlige gynnare, om vilken Sergel själv i en bacchanalisk stund på sin kärnfulla svenska sade: "Ta mig tusen djävlar var icke Gustaf III en stråle av det eviga ljuset!"

Kulturellt umgängesliv

Vid sidan av dessa officiella akademier under beskydd från högsta ort organiserade sig det svenska 1700-talets kulturbärande kretsar i en mängd societeter och sällskap med syfte att främja vittherhet, musik och konst eller helt enkelt att förströ sig i musernas närhet. Man samlades på något adligt slott i Stockholms omgivningar eller hemma hos någon kulturintresserad greve (t. ex. ambassadören C. G. Tessin) eller hos någon litterärt begåvad person inne i Stockholm för att lyssna till en uppläsning av alexandrinerna om Atis och Camilla och andra gestalter ur den pastorala idyllens värld. Man hörde kungl. sekreteraren Olof von Dalin läsa sina kvicka "poésies fugitives" med ekon från de litterära salongerna i Paris. Man hörde greve Gyldenborg föredra sitt nordiskt bistra och moraliserande "Vinterkväde". Man häpnade inför skaldinnan Hedvig Charlotta Nordenflychts öppenhjärtiga bekän-

nelser om sin tragiska kärlek. Men framför allt njöt man av poeten Carl Michael Bellman, när han en lustig kväll — vid hovet, i en högborgerlig krets eller på ett utvårdshus med granris på golvet — sjöng sina epistlar om det muntra kroglivet i 1760-talets Stockholm med must av holländska genrebilder och fladder av klassisk mytologi men också med en fläkt av dagar och stämningar kring den försupne urmakaren Fredmans och den lättfotade mamsell Ulla Winblads svenska huvudstad. Han ackompanjerade sig på luta, han sjöng sina melodier med snabba lån från öst och väst, och han imiterade med dråplig komik karaktärer och instrument.

Pressen

Ur dessa litterärt intresserade kretsar växte även den svenska pressen fram. Sverige äger visserligen världens äldsta alltjämt utkommande tidning, den 1645 grundade Post- och Inrikes Tidender, men en svensk tidningspress i modern mening, alltjämt läsbar och njutbar, uppstod först i början av 1730-talet, då Olof von Dalin utgav en veckotidning: "Then Swänska Argus", i nära anslutning till engelska och holländska förebilder (Addison, Steele, van Effen). Där gycklades med samtidens moraliska lyten och där tecknades satiriska närbilder av det mondäna livet, särskilt i huvudstadens salonger och kaffehus. Denna samhällskritiska tendens — småningom med udd mot det högkyrkliga nitet och den akademiska självgodheten — nådde sin höjdpunkt i Stockholms-Posten, sedan 1770-talets slut redigerad av skalden J. H. Kellgren, en Voltairian med blanka och skarpa vapen, som vid sin sida i redaktionen hade skaldinnan Anna-Maria Lenngren, en ironisk iakttagare av huvudstadens aristokratiska och borgerliga olater. Inom ramen av denna 1700-talspress föddes en friskspråkig kritik av litteratur, konst och samhälle. Här speglades motsättningen mellan Voltaires rationella förnuftstro och Rousseaus romantik i en liten nordisk huvudstad, dock med nära litterära kontakter med Paris, Amsterdam och London. Ljuset från den europeiska kontinenten smög sig in under polarkalotten och bebådade 1789 års idéer.

När svenskarna av i dag blickar tillbaka på sitt 1700-tal — i den mån de alls hinner göra det — stannar de nog ändå inte

främst vid de litterära företeelserna utan vid de konstnärliga. Visst lever väl Bellmans frivola rokokoko på folkets läppar, men alexandrinerna har dött och herdespelet tystnat.

Konst och konsthantverk

Kvar står däremot de arkitektoniska, skulpturala, pikturala och konsthantverkliga monumenten, och kring dem samlas den nutida svenska kulturpubliken i en nationell känsla av att just på de områdena skapade detta lilla nordiska land något ganska aktningvärt, om också i skuggan av de stilbestämmande centralerna på kontinenten och i England. Framför allt angav Frankrike tonen genom sin rokokoko och Louis XVI, men vad som i Paris var prakt och yppighet, blev i Stockholm åtstramat till sparsam enkelhet i pjasformer, material och dekor. En svensk diktare i 1800-talets början har skrivit om "den svenska fattigdomens betydelse" och har därmed velat framhäva att detta land har en säregen estetisk-moralisk styrka just i sina begränsade materiella resurser, som har tvingat till en viss lantlig enkelhet, en viss kysk självbehärskning. Som en symbol för denna skapande fattigdom har han valt den svenska törnrosen, som blommar i svalt doftande och blekröd skönhet vid kanten av högsommarens ängar i Linnés eget land.

Från rokokoko till klassicism

Det svenska 1700-talets arkitektur och bildkonst inspirerades i hög grad från hovkretsarna i Stockholm, från Lovisa Ulrika och Gustaf III. Drottningen står som en centralgestalt inom rokokons värld — inte minst genom lustslottet Kina, som presenterades henne på en högtidsdag, med sitt uppbåd av kinesiserande detaljer inom en förtjusande palatsbildning i mjukt svängd rokokoko. Hennes son Gustaf III däremot symboliserade rokokons övergång till en klassicistisk stil, som särskilt efter konungens resa i Italien 1783—84 blir starkt influerad av fynden i Pompeji och Herculaneum och av den doriska stilen i t. ex. Pæstum-templen. Den romantiska kärleken till en klassisk forntid inspirerade konungen till ett storstatligt slottsbygge på Haga utanför Stockholm, där dock bara en alltjämt kvarstående liten paviljong blev

utförd, och till byggandet av en massa kolonnfasader, som föranledde en vanvördig hovman till frågan: "Kolonner, hvad gören I?"

Ja, dessa kolonner drog i varje fall med sig en allmän böjelse för klassiska ideal i byggnadsgestaltning, i interiördekoration, i dräkter och livsstil. Dessförinnan hade under en mansålder rokokon blommat och bildat en ringlande ram kring hovliv i huvudstaden och herrskapsliv på landet. Ostindiska kompaniets handelsresor hade avsatt förmögenheter, som investerades i slott och herresäten men också i ståtliga borgarhus i städerna. Grevar och baroner, köpmän och brukspatroner — alla var de angelägna att följa senaste modet från Paris och Stockholm. Därför anlätades de ledande arkitekterna — en Hårleman, en Adelcrantz, en Jean E. Rehn — som själva hade utbildat sig i Frankrike och Italien, för både bygghus och rumsinredning, för både silver, porslin och fajans, som numera kunde framställas vid inhemska fabriker.

Om det nu berodde på själva tidsstilens höga smaknivå eller på de enskilda konstnärernas begåvning — alltnog, när man bläddrar i de bevarade ritningarna i svenska museer eller vandrar omkring i provinsernas herrgårdar, möter man nästan överallt en förfining, som kan gränsa till ett svalt raffinemang men också till en ädel enkelhet i salonger och kabinett. Och på väggarna i dessa blonda rum, liksom skapade för det svenska sommarluset, ser man målningar av konstnärer, som förstod att skildra sin samtid med något av fransk elegans eller något av engelsk doftighet — en Roslin, Pilo eller Lafrensen å ena sidan, en Martin eller Breda å den andra. Men tvärsigenom den svala och sirliga världsmannastilen tränger den sensuella pusten av Sergels teckningar, i vilka antiken på nytt blir kött och blod och träder oss mänskligt nära.

Vill man visa vägen tillbaka till svenskt 1700-tal, där det är renast och mest genuint, måste adressen ändå inte bli slotten och herresätena med deras återklang av kontinental kultur utan Linnés lilla gård Hammarby utanför Uppsala. Där blommar den svenska sommarfloran mellan röda timmerväggar under torvtak nedanför en dunkel skogsbacke med mossiga flyttblock. Där doftar ängarna, där surrar det av humlor och bin, där sjunger lärkan och där pilar svalan, där har den glada vetenskapen, 1700-talets morgonpigga nyfikenhet på livet, sitt lantliga hemvist.

Summary

The century of Carl von Linné — a time of prosperity in Sweden

In 1718 Charles XII fell for a musket ball at the fortress Fredriksten in Norway. In 1792 Gustavus III was assassinated on the Opera House stage in Stockholm. Both these dramas — a soldier's death in the trench, an aesthete's death in opera surroundings — mark a remarkable epoch in Swedish history, a time of prosperity for natural sciences and humanistic culture, arts and handicrafts. The Kingdom was on its feet again only a decade after the death of Charles XII. Exports flourished, handicraft trades and small industries were organized in the name of mercantilism. The Swedish East India Company was founded in 1731 and had its headquarters at the seaport of Gothenburg on the West Coast. Stockholm secured its position as administrative capital and centre of radiation for economical and cultural affairs.

The formation of a number of academies and societies is easily traced all through the 18th century as a continuous thread. The foremost amongst them is the Royal Academy of Sciences which was established in 1739 on i. a. the initiative of Carl von Linné. The astronomer P. W. Wargentin was during many years its active head. He organized in Stockholm the first government statistics office in the world. In 1735 the Royal Drawing Academy was founded in connection with the internal decoration work in the palace of Stockholm. It developed later into the Academy of Art which is still extant. Queen Lovisa Ulrika founded in 1753 the Royal Academy of Letters which institution nowadays devotes itself to antiquity research work and the preservation of cultural monuments in close connection with the world's oldest office of national antiquities. The Royal Academy of Music dates from 1771, and the Swedish Academy, which from 1901 distributes the Nobel prize in literature, dates from 1786.

Along with these official academies a great many societies and cultural associations flourished in the 18th century. In this favourable atmosphere the modern Swedish press germinated, starting with Olof von Dalin's "Then Swänska Argus" and J. H. Kellgren's "Stockholms-Posten". However, the most lasting inheritance from the 18th century is to be found in the works of architecture, sculpture, pictorial art and art handicrafts. The prototypes have been taken from France and England but are distinguished by a certain provincial simplicity, a modest self-control, symbolized by the rose-bush which blooms in the high summer in softly scented, pale red beauty at the side of the meadow in Carl von Linné's own country.

The Swedish rococo radiates from the Stockholm of Lovisa Ulrika, while a classic style spreads out over the country from the capital of her son, Gustavus III. In Swedish castles and manor houses from this period a cool refinement and noble simplicity is often met with. But anyone who wants to see the Swedish 18th century at its purest and most genuine should visit Linné's small country house Hammarby outside Uppsala. There blooms the Swedish summer flora between red timber buildings under turfed roofs brightening a dark forest hill with its mossy boulders. There the fields are sweetly fragrant while the bees hum busily, there the larks sing and the swallows dart. There the 18th century's alert curiosity about life had its rural home.